

PATRYK SAPAŁA

Warszawa

NA MARGINESIE KSIĄŻKI *WHOSE LOVE OF WHICH COUNTRY?**
COMPOSITE STATES, NATIONAL HISTORIES AND PATRIOTIC
DISCOURSES IN EARLY MODERN EAST CENTRAL EUROPE

ed. Balázs Trencsényi, Márton Zászkaliczky,

Leiden–Boston 2010, Brill, ss. 784

Recenzowana praca stanowi podsumowanie projektu „The Intellectual History of Patriotism and the Legacy of Composite States in East–Central Europe” realizowanego przez Center for Historical Studies Uniwersytetu Środkowoeuropejskiego w Budapeszcie. Inicjatorami i koordynatorami zakończonego w 2007 r. przedsięwzięcia byli Balázs Trencsényi i Márton Zászkaliczky. Miało ono być okazją do zaprezentowania najnowszego dorobku naukowego w dziedzinie badań nad patriotyzmem i tożsamościami zbiorowymi w Europie Środkowo–Wschodniej w epoce nowożytnej, a także dać możliwość wymiany poglądów badaczom z regionu i przyczynić się do ożywienia badań komparatystycznych. Już na wstępie należy zwrócić uwagę, że projekt przybrał imponujące rozmiary. Wzięło w nim udział w sumie dwadzieścioro pięcioro naukowców z Europy Środkowo–Wschodniej¹, a także dwoje badaczy spoza regionu — Regina Pörtner i Robert John Weston Evans. Kilkoro Autorów jest związanych z instytucjami naukowymi poza krajem swojego pochodzenia, m.in. z mającym

* Tytuł recenzowanej pracy stanowi nawiązanie do: M. Viroli, *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford 1995. Tom nie jest jednak bezpośrednią odpowiedzią na rozprawę Maurizio Viroliego, którego dorobek stanowił tylko jedno z wielu źródeł inspiracji Autorów.

¹ Z Węgier (poza Trencsényim i Zászkaliczkim — Pál Ács, Gábor Almási, Sándor Bene, Farkas Gábor Kiss, Kees Teszelszky, Borbála Zsuzsanna Török, Zsombor Tóth, Benedek Varga), Chorwacji (Zrinka Blažević, Lovro Kunčević, Domagoj Madunić, Teodora Shek Brnardić), Polski (Urszula Augustyniak, Anna Grześkowiak–Krwawicz, Teresa Kostkiewiczowa, Stanisław Roszak, Arkadiusz Michał Stasiak), Czech (Petr Maťa, Miloš Řezník, Lucie Storchová, Vladimír Urbánek), Rumunii (Hanna Orsolya Vincze), Bułgarii (Alexandar Nikolov).

mieć w założeniu charakter międzynarodowy Uniwersytetem Środkowoeuropejskim.

Prace uczestników przedsięwzięcia zebrano w tom, który ukazał się w ramach serii *Studies in the History of Political Thought*². Jak zawsze w przypadku prac zbiorowych, zwłaszcza równie obszernych co recenzowana, nie sposób w krótkiej nocie zawrzeć drobiazgowego omówienia poszczególnych artykułów. Dlatego pragnę skoncentrować się na zaprezentowaniu struktury pracy, głównych założeń przedsięwzięcia i ich praktycznej realizacji.

Tom rozpoczyna rozbudowany wstęp („Towards an Intellectual History of Patriotism in East Central Europe in the Early Modern Period”), w którym Trencsényi i Zászkaliczky przedstawiają nie tylko założenia projektu – cele, które starano się osiągnąć, zakres rzeczowy i chronologiczny, metodologię, charakter źródeł – lecz także syntetyczną wizję badanej problematyki, starając się osadzić polityczne dyskursy środkowoeuropejskie w kontekście zachodnich, przede wszystkim francuskich i włoskich. Dlatego omawiają najważniejsze, ich zdaniem, zjawiska związane z artykułowaniem patriotyzmu i zbiorowych tożsamości w nowożytnej Europie. Pierwsze z nich to humanistyczny patriotyzm („humanist patriotism”), który czerpał tak z koncepcji wypracowanych w grecko-rzymskim antyku, jak z dorobku średniowiecznej teologii politycznej. Drugim wyróżnionym elementem Autorzy wstępu czynią niezwykle rozpowszechniony fenomen przypisywania sobie przez poszczególne wspólnoty roli ludu wybranego. Trzecie znaczące zjawisko to pojawienie się koncepcji racji stanu, a także neostoicyzmu i neotacytyzmu. Czwarty, ostatni czynnik decydujący o przemianach patriotyzmu i tożsamości zbiorowych to intelektualny dorobek oświecenia. Zidentyfikowane w ten sposób kluczowe w skali całego łacińskiego kręgu kulturowego wątki refleksji nad badanym zagadnieniem stały się punktem wyjścia do podziału głównej części pracy na cztery sekcje.

W pierwszej części („Humanist Visions of the Patria”)³ Autorzy analizują wpływ humanizmu na postrzeganie ojczyzny oraz związków z nią jednostek

² Do tej pory w serii ukazały się: V. Guillin, *Auguste Comte and John Stuart Mill on Sexual Equality. Historical, Methodological and Philosophical Issues*, Leiden–Boston 2009, *Studies in the History of Political Thought*, t. 1; M. B. Vieira, *The Elements of Representation in Hobbes. Aesthetics, Theatre, Law, and Theology in the Construction of Hobbes’s Theory of the State*, Leiden–Boston 2009, *Studies in the History of Political Thought*, t. 2; P. Ihalainen, *Agents of the People. Democracy and Popular Sovereignty in British and Swedish Parliamentary and Public Debates, 1734–1800*, Leiden–Boston 2010, *Studies in the History of Political Thought*, t. 4.

³ Rozdz. 1: P. Acs, „The Reception of Erasmianism in Hungary and the Contexts of the Erasmian Program: The «Cultural Patriotism» of Benedek Komjáti”; rozdz. 2: G. Almási, „Constructing the Wallach «Other» in the Late Renaissance”; rozdz. 3: F. G. Kiss, „Humanist Ethics and Urban Patriotism in Upper Hungary in the Early Sixteenth Century (Valentin Eck’s *De reipublicae administratione*)”; rozdz. 4: L. Kunčević, „Civic and Ethnic Discourses of Identity in a City–State Context: The Case of Renaissance Ragusa”; rozdz. 5: D. Madunić, „Strategies of Distinction in the Work of Vinko Pribojević”; rozdz. 6: Z. Blažević, „Indetermi–Nation: Narrative Identity and Symbolic Politics

i grup. Zwracają uwagę przede wszystkim na narodziny literatury pięknej w językach narodowych, rozwój historiografii, intensywne wykorzystanie intelektualnej spuścizny grecko-rzymskiego antyku, a także powstawanie i reinterpretowanie mitów etnogenetycznych, które od dawna postrzegane są jako jedno z najważniejszych czynników kształtowania wyobrażeń na temat własnych wspólnot. Przyglądają się jednak także zjawiskom, które do tej pory mniej przykuwały uwagę badaczy z regionu. Należą do nich patriotyzm jako przejaw obywatelskiego humanizmu (*civic humanism*, *Bürgerhumanismus*) w duchu interpretacji Hansa Barona, jak również rozkwit republikanizmu.

W części drugiej („The Politics of the Estates and the Love of Fatherland”)⁴ przedmiotem zainteresowania są zjawiska, które często wywodzą się z szesnastowiecznego renesansu, ale największego znaczenia nabrały dopiero w XVII w. W regionie daje się wówczas zaobserwować tendencję, mającą zresztą swoje odpowiedniki na Zachodzie, do ograniczania uprawnień stanów kosztem władzy monarszej. O praktycznym wymiarze realizowanego przez Habsburgów programu przełamania partykularyzmów najboleśniej przekonali się Czesi. Z kolei w sferze myśli politycznej status poważnych propozycji uzyskały m.in. koncepcja racji stanu, a także dorobek Justusa Lipsiusa. Co symptomatyczne, kładziono w nich nacisk na sposoby postępowania monarchów, a nie na zagadnienie partycypacji szerszych kręgów społeczeństwa we władzy. Mimo to moim zdaniem zarówno praktyka, jak i myśl polityczna w regionie w XVII stuleciu pozostawała, jak to przynajmniej zdaje się wynikać z tekstów zamieszczonych w drugiej części rozpatrywanych *en bloc*, pod większym wpływem rozwiązań wypracowanych na przełomie średniowiecza i nowożytności, niż to miało miejsce w Europie Zachodniej. Bez wątplenia najłatwiej ową ciągłość dostrzec w przypadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów, gdzie reprezentacja stanowa w postaci sejmu wciąż była centralną instytucją życia politycznego, a o obliczu szlacheckiej ideologii decydowało przywiązanie do wolności, praworządności, zrównoważonego ustroju i republikańskich cnót. W przypadku podzielonych

in Early Modern Illyrism”; rozdz. 7: L. Storchová, „Nation, Patria and the Aesthetics of Existence: Late Humanist National Discourse and Its Rewriting by the Modern Czech Nationalist Movement”; rozdz. 8: A. Grześkowiak-Krwawicz, „Citizen, Fatherland and Patriotism in the Political Discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth”.

⁴ Rozdz. 9: B. Varga, „Political Humanism and Corporate Theory of State: Nation, Patria and Virtue in Hungarian Political Thought of the Sixteenth Century”; rozdz. 10: K. Teszelszky, „The Hungarian Roots of a Bohemian Humanist: Johann Jessenius a Jessen and Early Modern National Identity”; rozdz. 11: H. O. Vincze, „Piety and Industry: Variations on Patriotism in Seventeenth-Century Hungarian Political Thought”; rozdz. 12: S. Bene, „Illyria or What you Will: Luigi Ferdinando Marsigli’s and Pavao Ritter Vitezović’s «Mapping» of the Borderlands Recaptured from the Ottomans”; rozdz. 13: P. Maťa, „*Patres Patriae* or *Proditores Patriae*? Legitimizing and De-legitimizing the Authority of the Provincial Estates in Seventeenth-Century Bohemia”; rozdz. 14: S. Roszak, „Forms of Patriotism in the Early Modern Polish-Lithuanian Commonwealth”; rozdz. 15: U. Augustyniak, „Two Patriotisms? Opinions of Towns-men and Soldiers on Duty to the Fatherland in Seventeenth-Century Poland”.

krajów Korony św. Stefana szlachta nadal posiadała sporą niezależność i podmiotowość, zwłaszcza w zakresie spraw wewnętrznych, co musiało przekładać się na sposób artykulacji idei politycznych oraz ich charakter. Jedynie w przypadku Czech dostrzec można wyraźną zmianę realiów politycznych i klimatu intelektualnego po bitwie na Białej Górze.

W trzeciej części („Political Theology and Discourses of Identity”)⁵ w centrum rozważań znajduje się problematyka religijna, zwłaszcza szeroko upowszechniona koncepcja szczególnej relacji własnej wspólnoty z Bogiem, czyli ludu wybranego. Posługiwali się taką konstrukcją tak katolicy, jak protestanci. O jej użyteczności i elastyczności świadczy także fakt, że pozwalała tłumaczyć rozmaite zjawiska polityczne, nieraz diametralnie od siebie różne, zarówno powodzenie, jak i niepowodzenie wspólnoty. Prezentowane przez Autorów środkowoeuropejskie zastosowania przekonania o szczególnym miejscu w Bożym planie zbawienia są w perspektywie ogólnoeuropejskiej tym ciekawsze, że powstawały na styku chrześcijaństwa zachodniego ze wschodnim, a także z islamem.

Z kolei w czwartej części („Enlightenment Modalities of Patriotism”)⁶ Autorzy koncentrują się na wpływie oświecenia na przemiany sposobu myślenia w sferze tożsamości grupowych i patriotyzmu. Warto zauważyć, że nowe idee, czerpane np. od francuskich luminarzy wieku świateł, nie wypierały zupełnie dawniejszych przekonań, wchodząc z nimi w złożone i nie zawsze wystarczająco rozpoznane relacje.

Krótkie posłowie przygotował Evans. Kładzie w nim nacisk na potrzebę poszukiwania antecedenencji dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych nacjonalizmów i tożsamości narodowych w okresie nowożytnym, zakładając ich ewolucyjny rozwój. Jego zdaniem, oba zjawiska stanowiły w XIX i XX w. jedno z najważniejszych przyczyn konfliktów w regionie. Niestabilność powodowały wykluczające się wzajemnie roszczenia poszczególnych narodów oparte na ar-

⁵ Rozdz. 16: B. Trencsényi, „Patriotism and Elect Nationhood in Early Modern Hungarian Political Discourse”; rozdz. 17: Z. Tóth, „The Homiletics of Political Discourse: Martyrology as a (Re)Invented Tradition in the Paradigm of Early Modern Hungarian Patriotism”; rozdz. 18: R. Pörtner, „Defending the Catholic Enterprise: National Sentiment, Ethnic Tensions, and the Jesuit Mission in Seventeenth-Century Hungary”; rozdz. 19: V. Urbánek, „Patria Lost and Chosen People: The Case of the Seventeenth-Century Bohemian Protestant Exiles”; rozdz. 20: A. Nikolov, „Patriotic and «Proto-national» Motives in Late Medieval and Early Modern Bulgarian Literature: The Contexts of Paisij Hilendarski”.

⁶ Rozdz. 21: T. Shek Brnardić, „Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism in the Mid-Eighteenth Century Habsburg Monarchy”; rozdz. 22: B. Z. Török, „Patriotic Scholarship: The Adaptation of State Sciences in Late Eighteenth-Century Transylvania”; rozdz. 23: T. Kostkiewiczowa, „Reflections on Patriotism in Polish Literature in the Second Half of the Eighteenth Century”; rozdz. 24: A. M. Stasiak, „Republican and Monarchical Patriotism in Polish Political Thought During the Enlightenment”; rozdz. 25: M. Řezník, „Das landespatriotische Programm der galizischen Stände um 1790: Von der polnischen Tradition zur Etablierung eines neuen Landespatritismus”.

gumentach językowych, etnicznych czy historycznych. W tej perspektywie dużą wagę ma, wciąż należycie nieprzebadany, problem określony przez Evansa mianem „prehistory of nationalism” (s. 760), dla którego niezmiernie ważne są m.in. zamieszczone w tomie studia nad nowożytnym patriotyzmem. Tom zamykają noty o Autorach.

Wydawnictwo miało dwa główne cele. Po pierwsze, wypełnić lukę w literaturze przedmiotu w językach kongresowych w zakresie badanej w tomie problematyki. To właśnie m.in. brak dostępu zachodnich naukowców do rzetelnych, prezentujących aktualny stan wiedzy opracowań wielokrotnie prowadzi do uproszczeń, przeinaczeń i nieporozumień w ich sądach na temat regionu. Organizatorów projektu zaniepokoiło także zjawisko pomijania krajów położonych na wschód od Rzeszy w ujęciach, które mają dotyczyć zjawisk charakterystycznych dla całego zachodniego kręgu kulturowego⁷. Po drugie, tom miał stanowić próbę wprowadzenia problemów badawczych i metod obecnych w zachodnioeuropejskiej humanistyce od kilku dziesięcioleci do badań nad historią intelektualną Europy Środkowo-Wschodniej. Zdaniem inicjatorów przedsięwzięcia, historiografia regionu „wciąż pozostaje w tyle w zakresie adaptacji najnowszych strategii interpretacyjnych historii intelektualnej”⁸ (s. 4).

Zarówno zakres chronologiczny („early modern period”), jak i geograficzny (East-Central Europe) zostały potraktowane nieco szerzej w stosunku do przyjętego współcześnie sposobu posługiwania się tymi terminami. Zdarzają się np. odniesienia do piętnastowiecznych dziejów krajów Korony św. Stefana. W obszarze zainteresowania znalazły się także obszary nieuznawane na ogół za część Europy Środkowo-Wschodniej, które obecnie należą do Rumunii, Mołdawii, Bułgarii, Serbii i Bośni, a które w epokę nowożytną weszły jako części „czterech średniowiecznych królestw (Polski, Czech, Węgier i Chorwacji) — uformowanych na granicach łańcisko-niemieckiego imperium, spenetrowanych przez zachodnie chrześcijaństwo, ale cechujących się określonymi odrębnościami wynikającymi z ich położenia i specyfiki momentu historycznego, w którym powstały”⁹ (s. 44). Jakkolwiek Bułgaria nie mieści się w tak wyznaczonych granicach, to włączono do zbioru tekst jej poświęcony (rozdz. 20), który notabene pokazuje, że od sąsiadujących z nią krajów różniło ją znacznie więcej, niż wskazuje na to położenie geograficzne. Evans wprost stwierdza na temat tego rozdziału: „Najbardziej egzotyczny wkład do tego zbioru, z trudem

⁷ Jako przykład nowej pracy, w której postąpiono w ten sposób, Trencsényi i Zászkaliczky podają „Patria” und „Patrioten” vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert, red. R. von Friedeburg, Wiesbaden 2005.

⁸ „is still lagging behind in appropriating the more recent interpretative strategies of intellectual history”.

⁹ „four medieval regna (Poland, Bohemia, Hungary and Croatia) — formed at the confines of the Latin-German imperial framework, penetrated by Latin Christianity but retaining certain specificities linked to their spatial and temporal birth conditions”.

dający się w ogóle bezpośrednio odnieść do Europy Środkowo-Wschodniej”¹⁰ (s. 767).

Twórcom przedsięwzięcia zależało na zaadaptowaniu dorobku zachodniej humanistyki do badań myśli środkowoeuropejskiej. Jako całość tom ma pod względem metodologicznym niejednorodny charakter. Wśród najważniejszych inspiracji Autorzy wstępu wymieniają „angielskie» podejście kontekstualistyczne, niemiecką *Begriffsgeschichte*, a także pewne elementy «francuskich» badań poststrukturalistycznych”¹¹ (s. 51). Nie zapominają również o potrzebie wykorzystywania dorobku lokalnych badań nad historią intelektualną. Projekt stanowić miał platformę interdyscyplinarnej dyskusji, przełamując podziały instytucjonalne. Chodziło o przewyżczenie podporządkowania badań nad myślą polityczną studiom historycznoliterackim i zorientowanej bardziej na faktografię historii politycznej, co skutkuje traktowaniem idei jedynie jako epi-fenomenów. Dlatego zaproszono do współpracy tak historyków, jak historyków literatury czy filozofów. O pożytkach i potrzebie takich badań nie trzeba chyba obecnie nikogo przekonywać.

Przedmiotem badań miały być dyskursy patriotyczne i „protonacjonalistyczne”¹², opisujące lojalność wobec wspólnot etnicznych, politycznych i kulturalnych. Tak określony obiekt zainteresowania zasługuje na krótki komentarz. Wprawdzie Autorzy wstępu nie wdają się w teoretyczne rozważania nad istotą dyskursu ani nie wskazują wprost definicji, którą uważają za najstosowniejszą, ale z pewnością mają świadomość złożoności zagadnienia i doceniają potencjał poznawczy tego pojęcia. Zwracają uwagę na konieczność badania wypowiedzi na interesujące ich tematy w konkretnym kontekście historycznym, z uwzględnieniem nie tylko uwarunkowań kulturowych, lecz także politycznych i społecznych. Poszczególnych dyskursów nie traktują jako autonomicznych bytów, które można właściwie zrozumieć przez analizę części składowych jakiegoś teorematu, ale jako części nieustannego procesu negocjowania znaczeń w różnych rodzajach interakcji z otoczeniem. W takim ujęciu równie duże znaczenie ma śledzenie powstawania, recepcji i społecznej transmisji dyskursów — „formation, reception and transmission” (s. 3).

Wśród typów źródeł wykorzystanych przez Autorów przeważają utwory historiograficzne, traktaty polityczne i pisma publicystyczne. W nieco mniejszym zakresie uwzględniono korespondencję i pamiętniki. Co znamienne, jedynie w bardzo niewielkim stopniu wykorzystano teksty prawne, źródła poznania prawa i dzieła prawnicze. Na generalnie niewielkie zainteresowanie

¹⁰ „The one more exotic contribution to this collection, hardly relating directly to east-central Europe at all”.

¹¹ „the «English» contextualist approach, the «German» *Begriffsgeschichte* and also some elements of «French» post-structuralist historical scholarship”.

¹² Posługiwanie się pojęciem „protonacjonalizmu” umożliwia opis zbiorowych identyfikacji na poziomie makropolitycznym, które istniały przed powstaniem nowoczesnych narodów, zob. E. Hobsbawm, *Narody i nacjonalizm po 1780 roku. Program, mit, rzeczywistość*, Warszawa 2010 (oryg. ang. 1990), s. 54–87.

historyków idei, zwłaszcza przywiązanych do kontekstualistycznych wzorców „Cambridge School”, tego typu źródłami zwraca uwagę Benedek Varga (rozd. 9, s. 285). Przypomina, że prawo i jego wykładnie stanowiły równie ważne źródła inspiracji myśli politycznej jak uczone traktaty polityczne znanych myślicieli. Jakkolwiek jego spostrzeżenie odnosi się do realiów węgierskich, to znajduje ono zastosowanie nie tylko w tym konkretnym przypadku. Zwróćmy uwagę, że jedynie część polskich oratorów sejmowych z epoki złotego wieku z pierwszej ręki znała myśl Arystotelesa czy św. Tomasza, ale niemal wszyscy byli specjalistami w dziedzinie prawa polskiego, za pośrednictwem którego poznawali wiele nieraz teoretycznie wysublimowanych konceptów, takich jak chociażby metaforę państwa–organizmu.

Wprawdzie Autorzy wstępu kładą duży nacisk na potrzebę badań komparatystycznych i ujęć wykraczających poza pojedyncze jednostki polityczne, co naturalnie nie budzi zastrzeżeń, ale tom nie przynosi realizacji tego postulatu. Autorzy właściwie wszystkich artykułów nie podejmują systematycznych prób takich badań. Ograniczają się do dyskursów w poszczególnych krajach, a w najlepszym razie w obrębie władztwa dynastii rakuskiej. Niepokoi zwłaszcza fakt, że mimo bliskości geograficznej oraz pewnych powszechnie znanych podobieństw w rozwoju instytucji politycznych w średniowieczu i epoce nowożytnej między Polską a Węgrami¹³, które stanowiły punkt odniesienia dla wszelkiej refleksji nad państwem, władzą, ustrojem i społeczeństwem, nie zajmowano się dotąd na większą skalę komparatystyką w dziedzinie myśli politycznej obu krajów.

Tom dostarcza całkiem sporo materiału, który może zostać w przyszłych badaniach porównawczych myśli politycznej polskiej i węgierskiej z pożytkiem wykorzystany — najwięcej artykułów dotyczy właśnie krajów Korony św. Stefana. Warto zwrócić uwagę, że łatwo zauważalne podobieństwa zasługujące na refleksję nie występują jedynie w epoce zamkniętej bitwą pod Mohaczem i podziałem Węgier w 1541 r. O trwałym przywiązaniu przez cały okres nowożytny na Węgrzech do niektórych wartości politycznych i wyobrażeń na temat państwa, które bliskie były także polskiej szlachcie, świadczy przytoczony przez Teodorę Shek Brnardić (rozd. 21) przykład z drugiej połowy XVIII w. Chodzi o toczoną w latach sześćdziesiątych publiczną debatę na temat stałego podatku na Węgrzech, a szerzej na temat prawa do udziału szlachty węgierskiej w podejmowaniu decyzji politycznych w ramach monarchii habsburskiej. Spierali się wówczas ze sobą z jednej strony zwolennicy „nowoczesnej”, oświeceniowej racji stanu, kameralizmu i usprawnienia anachronicznej struktury państwa, z drugiej obrońcy przywilejów stanowych i uprawnień sejmu (s. 655–660). Obóz zwalczający absolutystyczne dążenia Wiednia posługiwał się argumentacją, którą w uproszeniu można przedstawić w następujący sposób. Podatek stanowi dobrowolną ofiarę, na którą zgodę każdorazowo musi wyrazić sejm. Wy-

¹³ Zob. np. S. Grodziski, *Polska i Węgry — uwagi o podobieństwie ustrojowym*, w: *Polska i Węgry w kulturze i cywilizacji europejskiej*, red. J. Wyrozumski, Kraków 1997, s. 73–82.

nika to z niezbywalnych uprawnień, wolności podatkowej, gwarantowanej przez prawo. Król dzieli w ten sposób władzę ze stanami węgierskimi. Ustrój stanowi wariant monarchii mieszanej. Zapobiega to nadużyciom monarchy i próbom despotycznych rządów. Ponieważ szlachta ma prawo do udziału we władzy, więc jest nie tyle poddanymi, ile obywatelami. Miłość ojczyzny nie jest jednoznaczna z miłością władcy. Z pewnością zasługuje na uwagę fakt, że w bezpośrednim sąsiedztwie Rzeczypospolitej jeszcze w XVIII w. zachowały się w takiej formie, ukształtowane w swoim głównym zrębie w późnym średnio-wieczu, elementy wyobraźni politycznej.

Trencsényi i Zászkaliczky we wstępie podkreślają, że złożona struktura państw („multiple state structure”) w regionie była fundamentalną determinantą kształtu dyskursów zbiorowej tożsamości (s. 47–48). Odwołują się wprost do nurtu badań nad państwami składanymi („composite state”), czyli najogólniej rzecz biorąc, władztwami, do których należały ściślej lub luźniej powiązane ze sobą jednostki polityczne posiadające pewien zakres niezależności od władzy centralnej¹⁴. Praca nie ogranicza się jednak do badania wyobrażeń na temat relacji między terytorialnie zdefiniowanymi podmiotami politycznymi¹⁵. Poszczególne studia pokazują, że wspólnoty, z którymi się utożsamiano i które czyniono obiektami uczuć patriotycznych, miały różny charakter — religijny (wyznaniowy), polityczny, etniczny, językowy czy terytorialny. Mogły ograniczać się do niewielkiej liczby osobiście znanych osób bądź obejmować cały krąg cywilizacyjny (*Christianitas*). Co więcej, udział w jednej nie wykluczał członkostwa w innych.

Autorzy odrzucają perspektywę, w której kształtowanie się tożsamości narodowych postrzega się jako linearny proces stopniowego odkrywania własnej narodowości, a w źródłach poszukuje się antecedencji myślenia w kategoriach narodu. Takie podejście, skutkujące często ujęciami jawnie prezentystycznymi, obecne jest ciągle nie tylko w publikacjach popularnonaukowych, ale także podręcznikach szkolnych i pracach naukowych. Niemal we wszystkich szkicach świadomie unika się otwartego udziału we wciąż toczoną dyskusji na temat genezy narodów, nie opowiadając się otwarcie za żadnym z konkurencyjnych poglądów¹⁶. Moim zdaniem słusznie, gdyż wartość tej publikacji polega

¹⁴ Podstawowe znaczenie dla badań nad *composite states* mają: J. H. Elliot, *A Europe of Composite Monarchies*, „Past and Present” 137, 1992, s. 48–71; H. G. Koeningsberger, *Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale. Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe*, w: idem, *Politicians and Virtuosi. Essays in Early Modern History*, London 1986, s. 12, 21, 23; idem, *Composite States, Representative Institutions and the American Revolution*, „Historical Research” 62, 1989, 148, s. 135–153.

¹⁵ Por. znamienny sposób potraktowania problematyki państwa składanego na polskim gruncie: *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota?*, red. B. Dybaś, P. Hanczewski, T. Kempa, Toruń 2007.

¹⁶ Pod tym względem wyjątek stanowi rozdz. 7: L. Storchová, „Nation, Patria and the Aesthetics of Existence: Late Humanist National Discourse and Its Rewriting by the Modern Czech Nationalist Movement”, s. 228, 245–254. Autorka część artykułu poświęca procesowi tworzenia narodu przez czeskich nacjonalistów od końca XVIII w.

nie na budowaniu uogólniających teorii, ale na dostarczeniu solidnych, dobrze udokumentowanych źródłowo studiów przypadków, które pokazują, z jak złożoną rzeczywistością mamy do czynienia. Ma to tym większe znaczenie, że problemy przenikania się, nakładania się na siebie, uzupełniania się czy konfliktów różnych tożsamości nie zostały jeszcze gruntownie przebadane.

Praca realizuje w większości przypadków zamierzenia zadeklarowane we wstępie. Z pewnością znakomicie przysłuży się upowszechnianiu wiedzy o specyfice myśli środkowoeuropejskiej i jej miejscu w dorobku intelektualnym zachodniej cywilizacji. Być może da również asumpt do prowadzenia na większą skalę badań porównawczych, zarówno w skali regionu, jak i całego kontynentu. Lektura tomu nie zastąpi oczywiście pogłębionej znajomości źródeł i literatury przedmiotu dotyczących poszczególnych krajów, ale stanowić może użyteczne, inspirujące wprowadzenie do opracowania wielu zagadnień związanych z wyobrażeniami na temat państwa i społeczeństwa.

Chciałbym zwrócić uwagę, że propozycja badania patriotyzmu i tożsamości zbiorowych z perspektywy historii idei, choć niewątpliwie przynosi wiele ciekawych ustaleń, posiada poważne ograniczenia. Zawęża pole zainteresowania do składanych deklaracji, pomijając zagadnienie praktycznej realizacji wyrażanych przekonań. Dopiero zbadanie relacji między myślą polityczną a działaniami podejmowanymi w przestrzeni publicznej pozwoliłoby dowiedzieć się nieco więcej o omawianych w tomie zjawiskach. Dlatego warto byłoby zaproponowane ujęcie uzupełnić o analogiczne studia z dziedziny historii kultury politycznej.

Staje na stanowisku radykalnie konstruktywistycznym. Podkreśla, że między nowożytnymi dyskursami tożsamościowymi z XVI i XVII w. a ich późniejszymi interpretacjami w XVIII, XIX, a nawet XX w. przez historyków nie ma żadnej ciągłości. Humanistom odmawia miana protoplastów czeskiego narodu. Ich dorobek miał według niej zostać zniekształcony i instrumentalnie wykorzystany przez historiografię, która wpięła go w narodową metanarrację.